

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА В УКРАЇНІ

HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF THE RULE OF LAW IN UKRAINE

Савайда О.І., к.ю.н., доцент,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Мельник Н.В., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Здреник І.В., к.ю.н.,
доцент кафедри теорії права, конституційного та приватного права
Львівський державний університет внутрішніх справ

Стаття присвячена історичним аспектам утворення та формування верховенства права як природно-правового явища в цілому в європейських державах, й зокрема і в Україні. Розглянуто основні історичні базисні етапи та стадії втілення цього правового явища в міжнародному та вітчизняному законодавстві.

Акцентовано увагу на доцільності усвідомлення значення змісту та основних наповнюючих елементах й філософсько-правових категоріях верховенства права, а також продемонстровано історичне підґрунтя формування цього природно-правового явища, що дає можливість більш глибоко та детальніше усвідомити та зрозуміти це поняття, що в свою чергу сприяє регулювання сучасних суспільних відносин в нашій державі.

Розглянуті різні історичні епохи (античні часи, епоха Просвітництва, часи буржуазної революції, рядянський період, часи незалежності України), які започатковують зародження такого правового явища, як верховенство права, і протягом наступних історичних періодів вдосконалюють його.

Також наведено різні бачення науковців у відповідності до історичних часів щодо наповнення змістовної частини верховенства права. А також приділена увага історичній школі права, яка на нашу думку, служить ключовим аспектом у становленні та формуванні верховенства права.

Адже досліджуючи сутність права і відповідно верховенство права, прихильники історичної школи права приділяють увагу такому первинному природно-правовому явищу – як народ, який сам формує під історичними процесами свого цивілізаційного розвитку державну формацію, яка базується на його свідомості (правосвідомості) та душі народу, що включає в себе об'єднання осіб в єдиний організм задля задоволення свої потреб, інтересів, бажань і відповідно така державна формація гарантує та забезпечує права та свободи осіб та вцілому народу.

Ключові слова: верховенство права, природно-правове явище, історичні аспекти, міжнародне законодавство, національне законодавство, історична школа права.

The article is devoted to the historical aspects of the formation and formation of the rule of law as a natural-legal phenomenon in general in European states, and in Ukraine in particular. The main historical basic stages and stages of implementation of this legal phenomenon in international and domestic legislation are considered.

Attention is focused on the expediency of understanding the meaning of the content and the main filling elements and philosophical and legal categories of the rule of law, as well as the historical background of the formation of this natural and legal phenomenon is demonstrated, which makes it possible to realize and understand this concept in more depth and detail, which in turn contributes to the regulation modern social relations in our country.

Different historical eras are considered (ancient times, the Age of Enlightenment, the times of the bourgeois revolution, the Ryadyan period, the time of independence of Ukraine), which initiate the birth of such a legal phenomenon as the rule of law, and improve it during subsequent historical periods.

Different visions of scientists in accordance with historical times are also given regarding the teaching of the substantive part of the rule of law. And also attention is paid to the historical school of law, which, in our opinion, serves as a key aspect in establishing and forming the supremacy of law.

After all, researching the essence of law and, accordingly, the supremacy of law, supporters of the historical school of law pay attention to such a primary natural-legal phenomenon – as a nation that forms a state formation under the historical processes of its civilizational development, which is based on its consciousness (awareness of law) and the spirit of the people, which include the unification of individuals into a single organization to satisfy their needs, interests, and desires, and accordingly, such a state formation guarantees and ensures the rights and freedoms of individuals and the entire nation.

Key words: rule of law, natural-legal phenomenon, historical aspects, international legislation, national legislation, historical school of law.

Постановка проблеми. Національна правова система України безперечно є системою унікальною, яка має свої специфічні ознаки та складові елементи. Проте, як відомо вона входить до континентальної системи права, й тому наша українська правова система містить в собі певні спільні джерела з такою правовою системою. Проте ці спільні риси правових систем піддаються певним трансформаційним та глобалізаційним процесам, які відбуваються в сучасному світі. Й тому, вказані вище процеси сприяють до визначення спільних чи уніфікованих основ їхнього розвитку. На нашу думку, такою спільною та уніфікованою основою може виступати верховенство права.

Визнання верховенства права національною правовою системою є важливою ідентифікаційною ознакою держави та права нашої країни. Відомо, що верховенство права являється базисною основою для сталого всебічного розвитку нашого суспільства та охоплює чисельну кількість різних аспектів життя людини та громадянина України.

Верховенство права в державі ніби виступає лакмусовим папірцем для рівня та ефективності регулювання суспільних відносин і в такий спосіб виступає фундаментом рівності всіх та кожного зокрема перед законом, який встановлений демократичною правовою державою, й передбачає відповідно певну відповідальність за наяв-

ності порушення такого закону та неминучого настання покарання [1, с. 341].

Зараз в сучасному світі для правомірної міжнародної комунікації між державами зростає вага міжнародних договорів та актів, які призводять до більшого усвідомлення міждержавних зв'язків та повнішого наповнення саме такого правового явища як верховенство права, що покращує суспільну комунікацію. Й дотепер, верховенство права є основним орієнтиром та засобом забезпечення та регулювання загальносуспільних інтересів.

Проблемі, які стосуються наповнення змісту верховенства права та його призначення присвячено значна кількість наукових праць, як вітчизняних так і зарубіжних авторів, серед яких Головатий С., Ткачук П., Федорук В., Шилінгов В, Рабінович П., Козюбра М., Кравчуку М., Патеї-Братасюк М., що в свою чергу свідчать по науковий інтерес до вказаної проблематики.

Проте, наша увага зосереджується на історичних аспектах його розуміння, що дає можливість більш глибоко усвідомити історичні проси творення верховенства права і його подальшої ефективної реалізації, як в Україні так і загалом в континентальній правовій системі.

Дедалі частіше в сучасному українському суспільстві та державно-правовому регулюванні суспільних відносин в нашій країні постає питання щодо якості застосування верховенства права. Й тому, на нашу думку, приділивши увагу дослідженню історичних аспектів утворення верховенства права в подальшому зможемо краще та ефективніше використовувати це природно-правове явище з метою покращення регулювання суспільних відносин та вдосконалення законодавчої системи.

Виклад основного матеріалу. У цій частині нашої статті ми зосередимо увагу на ключових історичних аспектах та подіях, які сприяли утворення основного базового правового поняття – як верховенство права, яке притаманне та визнане демокритичними та правовими державами.

В питаннях з'ясування сутності та призначення верховенства права якраз і допоможуть історичні аспекти, які посприяють створенню та визначенню уніфікованого бачення вказаного поняття.

Як відомо, досліджуване поняття на теренах української юриспруденції почало своє історичне існування з часів прийняття нашої незалежності та Основного закону держави – Конституції України 28 червня 1996 року та було закріплене в ч. 1 ст. 8 вказаного закону [2].

Наступним кроком в становленні верховенства права в Україні було набрання чинності нею Європейської конвенції з прав людини в 1997 році [3]. Розглядаючи етапи входження верховенства прав до нашої правової національної системи, потрібно пригадати ідеологічне та історичне підґрунтя його європейського тлумачення та формування, що згодом увійшло та поширилося в континентальній системі права.

Досліджуючи історичне творення первинної концепції верховенства права потрібно відмітити, що зміст верховенства права виходить із самої сутності права та є природно-правовим вектором також і у формуванні цього права, що в свою чергу впливає й на правові зв'язки, які існують в тій чи іншій правовій системі [4, с. 93]. І оскільки, в правових системах зосереджений цивілізаційний дозвіт розвитку права, то відповідно верховенство права, яке виходить із сутнісних ознак самого права і є опорою правового буття.

А отже, функціонування та розвиток суспільних відносин базуються саме на такій правовій основі. Й тому можна вважати, що верховенство права це і є свого роду панування права в суспільстві, тобто основний орієнтирний регулятор суспільний відносин.

Існують певні історичні передумови виникнення верховенства права як в світі, так і в Україні. Звичайно, самі зародки як такого поняття можна знайти ще в часи анти-

чності. Мислителі та вчені цього періоду переважно зосреджували свою увагу на проблемах побудови ідеальної держави (що зараз теж розглядається змістовною частиною верховенства права) та панування закону (який містить і положення природного й позитивного права), що частково сприяло вибудовуванню й верховенства права.

В свою чергу епоха «Просвітництва» теж утворивши нові правові категорії та поняття (наприклад, суспільний договір, народний суверенітет, природно-правова теорія права, поділ влади тощо) пришвидшила появу класичної концепції верховенства права.

Також можна вважати важливими історичними аспектами, які вплинули на процес становлення верховенства права – буржуазні революції, які проходили у XVII – XIX століттях в Європі, і які призвели до значних змін в галузі права і відповідно й правового життя та правопорядку. Ці революції в першу чергу стосувалися капіталістичного розвитку того часу та розподілу людей на стани, що в подальшому привело до закріплення закону в цілому і верховенства права зокрема.

Звичайно, що соціально-політичні та державно-правові процеси, які відбувалися в різних європейських державах в певних історичних епохах, й бажання людей цих історичних віхів до знаходження єдиного бачення та правдивого урегулювання в рамках індивідуалізму та персональної свободи у взаємній комунікації один з одним в суспільстві за допомогою держави і є історичним елементом в змісті та формуванні сучасного верховенства права.

Як відомо, термін «верховенство права» вжив англійський вчений Д. Гарінгтон в 1656 році, який стверджував, що неможливий розвиток правової, демократичної держави без «верховенства права», адже завдяки йому лише можливе становлення громадянського суспільства в державі [5, с. 31].

Д. Гарінгтон вважав, що жоден клас не повинен мати переваг перед іншим, бо в іншому випадку суспільство неминуче буде розколоте. Справжнім співдружністю чи народним правлінням, на думку цього демократа, є суспільство, де всі люди або їхні абсолютна більшість володіють власністю [6, с. 112]. І в цьому баченні існування держави та осіб, які проживають в такій державі неминуче повинні слідувати верховенству права.

Первинні основи та сама концепція верховенства права пройшла численні історичні етапи своєї еволюції. Й під час кожного такого історичного періоду становлення та розвитку суспільства, держави та права верховенство права інтерпретується по різному. Так, наприклад за античних часів, право (а отже й частково верховенство права) розглядається як мірило справедливості та як велика частина людського буття (суспільні відносини), в середньовіччі верховенством права містить в собі релігійні імперативи, які в той час мали великий вплив на функціонування та управління держави.

З подальшим історичним розвитком суспільних відносин верховенство права в державі є пріоритетом перших осіб держави (зокрема, королів, князів, монархів, царів) та представників державної влади, які здійснюють контроль, над суспільства (і переважно не на користь народу, що в свою чергу суперечить сучасному трактуванню змісту вказаного поняття).

Проте на протигагу таким історичним тенденціям створюється чисельна кількість наукових творів, автори, яких були представниками історичної школи права (К. Савіньї, Г. Пухта), яка виникла у XIX ст. у Німеччині. Ці представники історичної школи права трансливали позиції природного права, яке зароджене серед народної свідомості [7, с. 431].

На нашу думку, саме в історичній школі права можна відшукувати історичні аспекти творення верховенства права. Адже представники цієї правової школи вбачали в розвитку державно-правових явищах правильне їхнє

розуміння лише через пізнання та осмислення (тобто винесення з помилок позитивного досвіду) їхнього історичного розвитку.

Оскільки верховенство права в першу чергу спрямоване на задоволення потреб та інтересів людини, на їхній захист прав та свобод й сама концепція історичної школи також зосереджена на проблемі поняття народу (особи), на його історії та традиціях. Первинним було поняття народу та народного духу, або духу історії [8, с. 312].

Представники вказаної правової школи в центрі своєї концепції ставили поняття народу, який вони розуміли як єдиний організм єдності окремих осіб, який ґрунтується на природних зв'язках між ними, іними станами та групами суспільства.

Але поруч з таким об'єднанням завжди є дух народу, який утворюється із традицій та їхньому укоріненню за рахунок історичного втілення та постійного використання в продовж певного довготривалого часу. І тому, на нашу думку, дух народу є визначальним у правотворчих процесах, особливо це проявляється в карколомних історичних подіях державотворення (наприклад, що ми можемо спостерігати зараз під час військової російської агресії проти нашої держави, як інтенсивно процює Дух нашого українського народу).

Чому важливо зараз звертатися до історичних аспектів у побудові верховенства права, а особливо до положень історичної школи права? Адже історична школа права транслює поруч з поняттям народ – права людини (які складаються на основі об'єднання таких осіб в певні стани, класи, групи, суспільство). Історія формує народ, а згодом на його підґрунті утворюється суспільні верстви, які створюють правила співжиття та взаємного гармонійного існування. І не останню роль тут відіграє така природно-правове поняття як верховенство права, яке на основі духу народу допомагає йому побудувати цілісне правове державотворче середовище, для гармонійного всебічного розвитку особи.

Оскільки верховенство права є частиною живого природно-правового поняття права, а право в свою чергу є результатом історичної еволюції, то верховенство права, закріплене на законодавчому рівні підтверджує те, що давно створене народом.

Як відомо, право – об'єктивне історичне явище, яке також містить в собі культурні здобутки людства, а також національні та ментальні чинники. В різні історичні часи відбувається зміна та наповнення права, та його переосмислення, а це вже площина людської правосвідомості, що також є частиною в урозумінні змісту та значення верховенства права (особливо це стосується законодавців та законодавчої мови, державних осіб, які покликані використовувати в своїй професійній діяльності положення верховенства права).

Досліджуване нами поняття являє собою динамічне правове природне явище, яке постійно знаходиться в русі розвитку та набуває нових якостей та наповнюючих елементів (в залежності від різних історичних подій та епох).

Ще до недавня, у радянські часи «верховенство права» розглядалося, як специфічний правовий феномен, який не завжди правильно інтерпретувався. Адже в даному історичному розвитку права як такого, важливим та ключовим елементом у регулюванні суспільних відносин виступала держава (тобто мова йде про апріорі домінуюче становище держави у вигляді її державних та посадових осіб над правами людини, що також суперечить сучасним баченням верховенства прав в Україні).

Але вже після прийняття Конституції України та ратифікації ряду інших міжнародних положень та нормативно-правових актів, українські науковці почали досліджувати вказане поняття з позицій європейських досягнень, які входячи до континентальної правової системи трактували «верховенство права», як явище до якого має прагнути кожна правова, демократична держава [9, с. 412].

В більшості в нашій державі поняття «верховенство права» переважно розглядали через призму позитивістських ідей, де основна увага приділялась штучному праву аніж праву природному.

Застосування та реалізація верховенства права згідно європейським дослідженням лежить в основі функцій та поставлених завдань перед органами державної влади, оскільки мета та природа держави полягає саме в утворенні високорозвиненої організація, яка ключовим у своїй діяльності ставить – захист прав та свобод людини і громадянина.

Також схожу прзицію висловлюють М. Козюбра, І. Музика, які зазначають, що «у західноєвропейській думці верховенство права традиційно ототожнюється зі верховенством фундаментальних прав та свобод людини, а його зміст пов'язаний із такими термінами як справедливість, свобода, гуманізм» [10, с. 16; 11, с. 112].

Продовжуючи досліджувати європейську догму щодо верховенства права ще один український вчений С. Головатий також підтримує природно – правові бачення його сутності. А саме, наголошує на тому, що «верховенство права по своїй сутності має ідеї природного права, тобто ідею, яка визнає той факт, що людина як істота природна з'являється на світ із певними правами та свободами, яких їй ніхто не дає і відповідно ніхто не має права в неї забрати» [12, с. 85].

Європейське сьогодишнє бачення щодо розуміння поняття «верховенство права» пропонує британський правник конституціоналіст, вчений А. Дайсі у своїй праці «Introduction to the Study of the Law of the Constitution» [13, с. 169]. Згідно його бачення дане поняття відображає в собі усі права (природні та позитивні) людини, які закріплені на Конституційному рівні. Як бачимо, в сучасному трактуванні верховенства права лежать основи природного права, і увага зосереджена на забезпеченні прав та інтересів людини і громадянина в державі.

Також, нам видається вдалою думка, що сучасний розвиток верховенства права в Україні, ми можемо пов'язувати з міжнародно-правовим визнанням верховенства права, який був закріплений в багатьох міжнародно-правових актах різних міжнародних органів та організацій, а саме: Ради Європи Організації Об'єднаних Націй, Організації з безпеки і співробітництва в Європі та інших міжнародних організаціях. Слід зазначити, що основоположне поняття верховенство права втілене у «Договорі про Європейський Союз», вимоги щодо дотримання принципу «верховенства права» відображені у Преамбулі та ст. 3 Статуту Ради Європи, застосування принципу «верховенства права» визнається необхідним у багатьох резолюціях та рекомендаціях Ради Європи.

Базовою ціннісною складовою розвитку демократії в Україні є принцип «верховенства права», що передбачає підпорядкованість держави та її органів правам людини, визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення прав та свобод людини і громадянина – головною метою державної влади [14, с. 109].

Висновки. На основі викладеної вище інформації можемо стверджувати, проте, що Україна впротягом багатьох років впроваджує та використовує основний демократичний постулат – верховенство права, який в свою чергу покликаний та направлений на захист прав та свобод людини.

Розвиток суспільних відносин демократичного характеру в Україні вчені пропонують розглядати поруч із реалізацією концепції правової держави, а також з верховенством права. Це фундаментальне поняття та його діяльність є показником існування ефективної системи управління будь-якої демократичної, правової держави. Адже верховенство права спрямоване на забезпечення та реалізацію прав, свобод та законних інтересів громадян. Вказаний термін визнається головним, основоположним, оскільки він зосереджений на встановленні демократичних стандартів як у межах всієї правової системи, так і окремих її елементів.

І лише в такий спосіб (коли є максимальне об'єднання формальних та змістовних його елементів) та із дієвим його використанням наша держава буде рухатися демократичним шляхом. Адже захист права та свобод є основним критерієм та запорукою успішної демократичної держави.

Й тому, знаючи певні історичні критерії та події формування та утворення верховенства права, та вховуючи їх, Україна зможе побудувати сильну правову державу, яка дотримується та гарантує безпеку прав та свобод людини та громадянина.

ЛІТЕРАТУРА

1. Верховенство права. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1998. Т. 1: А – Г. С. 341.
2. Конституція України : Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80#Text>
3. Європейська конвенція з прав людини : Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004?find=1&text=%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE+%D0%BF%D1%80%D0%B0%D0%B2%D0%B0+#w1_1
4. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К. : Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
5. Губарев К.С. Деякі історичні передумови виникнення принципу верховенства права. *Юридичний журнал*. 2006, № 9. С. 31–39.
6. Падалка Р. О. Верховенство права як основоположний принцип права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2017. 195 с.
7. Історична школа права. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. Т. 2 : Д – Й. 730 с.
8. Школа права. Юридична енциклопедія: [у 6 т.] / ред. кол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана. 2004. Т. 6: Т – Я. 768 с.
9. Головатий С. Верховенство права: український досвід. Книга третя. К. : «Фенікс», 2006. 1452с.
10. Козюбра М.І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика. Українське право: матеріали Міжнародної конференції «*Верховенство права: питання теорії та практики*». К., 2006. № 1. С. 15–23.
11. Музика І.В. Принцип верховенства права: сучасний погляд на проблему крізь призму кантівського правозуміння. *Проблеми філософії і права*. 2008-2009. Т. VI–VII. С. 112–116.
12. Головатий С. Верховенство права: юридичний принцип, який в Україні офіційно визнано та який має діяти. Українське право. 2006, № 1. С. 85–90.
13. Верховенство права: світові та європейські стандарти: [зб. док.] / *Верховна Рада України*, Ін-т законодавства. [упоряд. О. Л. Копиленко та ін.]. Київ : Парламент. вид-во, 2015. 558 с.
14. Огоновська О. Б. Принцип верховенства права як загальноцивілізаційний стандарт правового життя : Збірник тез доповідей Міжнародної студентської наукової конференції / Тернопільський національний економічний університет. Юридичний факультет. Студентське наукове товариство, Тернопіль : 2017. С. 107–110.